

سرشناسه:	شهیدی پاک، محمد رضا
عنوان و نام پدید آور:	دولت حفصیان / محمد رضا شهیدی پاک.
مشخصات نشر:	قم، سرای کتاب، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری:	۶۰۴ ص
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۶۵۶۷-۵۵-۸
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع:	حفصیان، تاریخ
موضوع:	تاریخ اسلام، افریقه
موضوع:	کشورداری، تونس، تاریخ
رده بندی کنگره:	DT ۲۵۹
رده بندی دیویی:	۹۶۱/۱۰۳
شماره کتابشناسی ملی:	۵۸۰۰۰۸۴

انتشارات سرای کتاب

تلفن: ۰۹۱۰۷۷۱۷۱۸۷

شناسنامه:

عنوان کتاب: دولت حفصیان

مؤلف: محمد رضا شهیدی پاک

ناشر: سرای کتاب

تیراژ: ۵۰۰ جلد

نوبت چاپ: چاپ اول / ۱۳۹۸

قیمت: ۹۰۰۰۰ تومان

همه حقوق مادی و معنوی برای مولف محفوظ است

دولت حفصیان

دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز
دکتر محمد رضا شهیدی پاک

تاریخ سیاسی اجتماعی دولت حفصیان

تاریخ اسلام در دوره حکومت
حفصیان

آثار کارکرد اسلام در
افریقیه

بخش اول: مقدمه: سیاسی، تاریخی، علمی، فرهنگی، تمدنی، کتابشناسی دولت حفصیان، منابع تاریخنگاری حفصیان 14

بخش دوم: تاریخ سیاسی اجتماعی حفصیان 45

بخش سوم: روابط خارجی و ارتباطات بین‌المللی حفصیان 77

بخش چهارم: نظام اداری و تشکیلات کلاسیک اسلامی دولت حفصیان 132

بخش پنجم: نظام و تشکیلات کشوری و انتظامی حسب 244

بخش ششم: حبس (وقف) تشکیلات کشوری - مردمی 250

بخش هفتم: دیوان جندو سپاه 256

بخش هشتم: دیوان شرطه ادارات انتظامی عصر حفصیان 275

بخش نهم: مکتب تعلیم و تربیت حفصیان 277

بخش دهم: علوم و معارف و صنایع در دوره دولت حفصیان ... 374

بخش یازدهم: ادبیات در دوره حفصیان 533

بخش دوازدهم: هنر، معماری و شهرسازی دوره حفصیان 556

بخش سیزدهم: اوضاع اقتصادی اجتماعی عصر دولت حفصیان ... 588

پیشگفتار: دولت نگاری حکومت حفصیان :

یکی از راه های شناخت تاریخ، دولت شناسی است چون تاریخ را دولت ها می سازند. در بین دولت های اسلامی دولت حفصیان از جهت قلمرو و طول زمان حکومت و دست آوردهای تمدنی و آثار سیاسی اجتماعی شاخص است. این پژوهش دولت نگاری یکی از بزرگترین و موثرترین دولت های قرون وسطی در تاریخ جهان است. حفصیان خاندانی از بقایای قدرت دولت و خلافت و امپراطوری موحدین بودند که بر بخش افریقيه این امپراطوری چهارصد سال حکومت کردند. ویژگی عمده آن ها تشکیلات دولت است. از این حکومت با عنوان دولت، خلافت و سلطنت یاد شده است. وجه اهمیت دولت حفصیان در تاریخ سیاسی اجتماعی آن است در عهد این دولت در بدو تاسیس با قتل عام زنجیرهای علمای تشیع ابن ابار و ابن مظور و ابن عصفور صورت گرفت و بسیاری از علمای متمایل به تشیع که به امید استمرار دولت موحدین با گرایش شیعی و یا حداقل با تسامح به تونس و شهرهای افریقيه پناه آورده بودند مانند ابن سبعین آن اندلسی که برای وحدت تشیع و تسنن در سایه تاسیس دولت حفصیان تلاش می کرد و اعلامیه مکه را بر همین اساس صادر کرد با دخالت دولت ممالیک که عملیات حفصیان را زیر نظر داشت، آنجا را ترک کردند و در نقاط دیگری مستقر شدند، علل سیاسی اجتماعی پیدایش حفصیان از نکات اهمیت دولت نگاری حفصیان است، آن ها زمینه مناسبی جهت کاربرد نظریه و معنادر تاریخ هستند ظهور و سقوط حفصیان پدیده ای تاریخی و همراه با حوادث بزرگ جهانی است مهمترین و در راس آن ها آخرین نبرد صلیبی هشتم با دولت تازه تاسیس حفصیان صورت گرفت و پایتخت پانصد ستاله جهان اسلام از بغداد به طور موقت به تونس پایتخت تازه تاسیس حفصیان، منتقل شد و حفصیان در مدت بسیار کوتاه وارث خلافت اسلامی شدند. نزدیکی خلافت اسلام به مرزهای اروپا و

دخالت دولت آراگون در تصمیمات داخلی دولت حفصیان و تنظیم ارتباطات دول مغربی و آندلسی بوسیله دول اروپایی و قرار گرفتن آندلس در سرایشی سقوط نهایی بخشی از بدنه ثابت روابط خارجی دولت حفصیان است. انتقال همه تجارت تمدنی مسلمانان از آندلس به تونس و شکل گیری دور نوین تمدن اسلامی مورد توجه تحقیقات خاورشناسی از جمله برونشویک و میکل اندره است. اندره میکل، ابن خلدون را برای افتخار حفصیان و تمدن اسلامی کافی دانسته است و می نویسد تمدن اسلامی عصر حفصیان تمدنی زیر مجموعه تمدن اسلامی در شرق و غرب نیست بلکه خود دور جدید و مستقل از تمدن اسلامی است. تحلیل کمی و کیفی محتوی تمدن و فرهنگ اسلامی در عهد حفصیان در افریقای این مطلب را اثبات کرده است. و نقش بنی حفص در توسعه آموزش و پرورش در جهان بویژه انتقال تمدن به اروپا را نشان می دهد. تاریخ منطقه ای دولت حفصیان که مدیترانه غربی در سلطه آن ها قرار گرفته بود به عنوان بخشی از تاریخ اروپا که در حال انتقال به رنسانس است در متن تحقیقات خاورشناسی است. شخصی فرستاده از اصفهان در بدو تاسیس این دولت و اعلام خلافت در دربار المستنصر بالله اولین خلیفه حفصی حاضر شده است. پژوهش بر اساس بیش از هفتصد جلد از مصادر و منابع اصلی تاریخ غرب اسلامی و افریقای به روش مطالعه و تحلیل کتابخانه ای موجود در کتابخانه شخصی در سال 1383 انجام شده است. وبسیاری از عناصر آن بوسیله افرادی مورد انتقال قرار گرفته است و لذا چند بخش آن به شکل مستقل و عنوان ویژه هم مانند تعلیم و تربیت حفصیان و نقش بنی حفص در توسعه آموزش و نهادهای آن در افریقای و گونه شناسی و ساختار نهاد های آموزشی عصر حفصیان و مکتب تعلیم و تربیت حفصیان و هنر و شهر سازی عصر حفصیان در قرون وسطی به صورت کتاب و مقاله منتشر شده است.

سیمای اجمالی دولت حفصیان

پس از سقوط امپراطوري موحدین (524هـ - 667هـ) که حدود صدسال بر مغرب و اندلس حکومت کرد، چهار دولت بنی زیان، بنی مرین و بنی حفص و بنی الاحمر در غرب اسلامی روی کار آمدند. مهم‌ترین این دولت‌ها که خود را وارث دولت موحدین که بر اساس مهدویت شکل گرفت و حکومت کرد دولت حفصیان است، این دولت در آغاز حامی ارزش‌های مهدویت بود اما، بزودی تصفیه خونین و قتل‌های زنجیره‌ای علما و دانشمندان شیعه، بوسیله خلفای نخست حفصیان مذهب و فرهنگ آنها را تغییر داد. دولت حفصیان به دنبال حوادث بزرگ در شرق و غرب جهان، در 625 هجری در افریقاییه که دارای اهمیت تاریخی و ژئوپلیتیکی بود، بر فراز ویرانه‌های تمدن دیرین کارتاژ، اعلام استقلال کرد. منطقه نفوذ ژئوپلیتیکی آن فوق‌العاده ناپایدار بود. این وضعیت تونس را در معرض هجوم دائم قدرت‌های خارجی قرار داده بود. اما دولت مردان حفصی که از لحاظ کمی و کیفی نسبت به رجال سیاسی معاصر خود در جایگاه برتر سیاسی قرار داشتند با ایجاد شبکه گسترده‌ای از روابط خارجی سیاسی تجاری و فرهنگی با دول اروپایی و دول اسلامی و نیروهای فعال در مدیترانه در وضعیت تعادل و توازن قوای مدیترانه قرار گرفتند. چهره‌های بزرگ سیاسی تاریخ، چون ابن‌خلدون در بین آنها پدید آمد که در گسترش تمدن و روابط خارجی مؤثر بودند. دخالت‌های دول همسایه از جمله دولت ایوبی، که از زمان موحدین شروع شده بود و جانشین آن‌ها دولت ممالیک، ادامه یافت. بنی مرین و بنی زیان نیز که هر کدام به گونه‌ای به

دنبال منافع خود بودند، به‌ویژه مرینی‌ها، در امور داخلی حفصیان بارها تکرار شد. دولت ممالیک مغول را در مصر و شام متوقف کرد و روابط دوستانه با حفصیان برقرار کرد و خلافت بغداد را به مصر و از آن جا به تونس انتقال داد. جنگ صلیبی شرق به سامان نهایی خود رسید و صلیبی‌ها به تدریج در حال ترک سرزمین‌های شرقی مصر و شام بودند و نیروی خود را در شبه جزیره ایبری و مدیترانه نشان دادند و در راه کشف قاره جدید آمریکا صرف کردند. آندلس در آغاز حرکت «استرداد» قرار گرفت و در آتش تفرقه‌ای مسلمانان می‌سوخت. و بسیاری از شهرهای آن سقوط کرد. حفصیان با تکیه بر آندلسی‌ها و اسپانیایی‌های مهاجر دولت خود را روی کار آوردند و این همواره مایه ناخوشنودی مغربی‌ها بود. فرار و مهاجرت مسلمانان آندلسی به مغرب، به‌ویژه تونس همچنان رو به افزایش بود. شکل‌گیری قطب‌های بزرگ قدرت در اروپا و پیدایش امپراطوری عثمانی، روابط و پیوندهای آن در مدیترانه ایجاد کرد که در سرنوشت حفصیان موثر بود و سرانجام دولت حفصیان بین قدرت عثمانی و اروپا قرار گرفت و تونس در 982 ه سقوط کرد و دولت حفصی به رغم نیم قرن مقاومت مردمی از صحنه قدرت و سیاست مدیترانه خارج شد. دولت چهار صد ساله حفصی پدیده بزرگ سیاسی قرون میانه بود که در بستری از مناسبات سیاسی شکل گرفت و حوادث فرهنگی آن نیز در همین چهارچوب قابل بررسی است. سهم بالای حفصیان در فرهنگ و تمدن اسلامی در تحولات کمی و کیفی آموزشی، فرهنگی، علمی پویانه نقش بنی‌حرفص در گسترش آموزش و نهادهای آموزشی در افریقاییه عهد حفصی دوره‌ای کم‌نظیر از تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی است و بسیار چشمگیر و قابل مشاهده است. در عهد حفصیان پیشرفت‌های قابل توجهی در عرصه علوم و معارف اسلامی و طب و علوم عقلی حاصل شد. سیر و رشد تصوف از موحدین تا حفصیان از پدیده‌های انسانی غرب اسلامی است که با ظهور محی‌الدین عربی شیخ

اکبر همراه است. مدارس تصوف عصر حفصیان بر همه عرصه‌های زندگی سیطره داشت و این چهره‌های ماندگار از فرهنگ دوره حفصی است. تشکیلات اداری حفصی‌ها که استمرار و توسعه سازمان دولت موحدین بود از انسجام برخوردار بود و به همین دلیل برقراری نظم و امنیت و آرامش در طی مدتی مدید از دست آورد های دولت حفصی در افریقاییه است. ابن‌خلدون، قَلْصَادِي، ابن‌سبعین، ابن‌آندراس، ابن‌عَرَفَه، بُزْزَلِي، تیفاشی از بزرگان علم و فرهنگ دوره حفصی بودند که سهم بسزائی در فرهنگ و تمدن اسلامی دارند. در عهد حفصی توسعه و عمران به‌ویژه عمران تونس پایتخت جدید افریقاییه با پیدایش سبک ترکیبی خاصی از معماری اسلامی همراه شد. ادبیات و هنر موسیقی نیز در دوره حفصی از رونق فوق‌العاده برخوردار شد. پژوهش حاضر، تاریخ‌نگاری یک مورد از جلوه‌های فرهنگ و تمدن اسلامی است که در افریقاییه وجود آمده است. پژوهش، شکل کاملی از یک دولت نمونه قرون وسطی و ابعاد مختلف سیاسی اجتماعی و فرهنگی و تمدنی آن است. ویکی از ادوار تمدن اسلامی را تصویر کرده است. پژوهش ماهیت دولت حفصیان که نماد آن فرهنگ و تمدن اسلامی است که در بسیاری از ابعاد آن در قرون وسطی بوسیله چندین دولت اسلامی شکل گرفت و درخشید را در نمونه فرهنگ و تمدن عهد دولت حفصیان نشان داده است. دولت حفصیان (1229-1574) مصادف با فروپاشی آندلس و کشف آمریکا و پیدایش دولت ایلخانی و سقوط بغداد و انتقال خلافت سنتی مسلمانان به تونس پایتخت نو بنیاد آن‌ها وارد تاریخ جهان شد و جنگ‌های جهانی کلاسیک صلیبی در صلح هشتم صلیبی به دست آن‌ها پایان گرفت. این معاصران دولت صفویه در ایران دوره ای مستقل از فرهنگ و تمدن اسلامی را ایجاد کردند. چهره‌های موثر مانند ابن‌خلدون و آثاری که میراث تمدن است در عصر آن‌ها تولید شد. در طی چهارصد سال حکومت حفصیان بر منطقه ژئوپلیتیکی افریقاییه، تونس محور ارتباطات گسترده بین‌المللی با مصر ممالیک، اسپانیا و پرتغال، آراگون و قشتاله، بنی‌احمر

و بنی مرین ، فرانسه و جمهوری های ونیز بود . قلمرو آن ها منطقه باستانی افریقيه است که محل برخورد فرهنگ ها و تمدن ها است و نقطه وصل تمدن های کهن وقرون وسطی و مدرن درگذر تاریخ جهان است و قرن ها خط فاصل و مفرق بین دنیای شرق و غرب بوده است ولی در دوره معاصر بخش متمایزی از شمال آفریقا است با میراثی از نام های جغرافیایی در مرزهای خود از جمله بلاد سیبه است . این دولت با توسعه نهاد آموزش به اهداف سیاسی اجتماعی و مذهبی خود رسید و مبدئای مکتب تعلیم و تربیت حفصیان ، مکتب خانه بود و جامع زیتونه ناماد آن مرکز آموزش و پل انتقال علوم به اروپا شد . شهر سازی تونس در عهد حفصیان ، ناماد هنر اسلامی در قرون وسطی است . توسعه و تثبیت جامعه مسلمانان و شهرها و فرهنگ و بقای فقه و حقوق اسلامی و زبان عربی و گسترش تصوف و علوم نقلی و دوری از فلسفه و علوم عقلی از ویژگی های فرهنگ و تمدن اسلامی در دوران این دولت عربی - بربری است در عین حال مکتب مستقل طب تونس در عهد آنها به نهایت رسید . و آخرین مرحله تکامل علم ریاضیات و حساب در تمدن اسلامی با ابتکارات شهروند تونس قلمصادی صورت گرفت و نخستین کتاب در حقوق شهرسازی بوسیله ابن رامی در عهد آن ها نوشته شد . اهمیت دولت نگاری حفصی در تعدیل تحقیقاتی است که گویا مانند برونشوئیک در صدق تقلیل تغییرات و تحولات تمدنی و فرهنگی افریقيه به مسائل ملی و نژادی بربراست . دولت حفصیان ناماد از مرحله و دوری ماندگار و موثر از ادوار قدرت ، تمدن ، سیاست ، فرهنگ و علوم برپایه مفاهیم اسلام است که در قالب حوادث تاریخ جهان بویژه اروپای در هنگام انجام پروسه جنگ های صلیبی و حوادث تقسیم قدرت در جهان اسلام با پیدایش دو دولت متخاصم مالیک در مصر و شام وایلخانی در ایران است .